

HERMENEVS

ACHTENDERTIGSTE JAARGANG / No. 9 / MEI 1967

Meer over Hadrianus' Levensafscheid en andere verzen

Animula vagula, blandula,
hospes comesque corporis,
quae nunc abibis in loca
pallidula, rigida, nudula,
nec ut soles dabis iocos?

Als aanvulling bij het artikel van Mr. M. Rutgers van der Locff (Hermeneus 38, No. 5) kan nog op liet bestaan van enige andere vertalingen van Hadrianus' Animula geweest worden. Een mooie Engelse vertaling is die van J. Wight Duffen Arnold M. Duff¹:

Dear fleeting sweeting, little soul,
My body's comrade and its guest,
What region now must be thy goal,
Poor little wan, numb, naked soul,
Unable, as of old, to jest?

Andere vertalingen zijn nog: een Engelse door A. O'Brien-Moore, welke ik hier niet voluit mededeel², en een Duitse van Adolf Deissmann die luidt:

Du rastloses reizendes Seelchen mein,
Des Leibes Gast und Kamerad,
Musst fort nun, armes kleines Ding,
So blass und so bloss, in ein Land so rauh,
Und hast zum letztenmal gescherzt!³

Dat er ook nog vele oudere navolgingen moeten bestaan, blijkt uit het feit dat het al in 1876 mogelijk was er een verzameling van te publiceren, welke mij echter verder onbekend is⁴. Aangezien er bij mijn weten geen andere vertalingen in het Nederlands bestaan dan

¹ *Minor Latin poets*, with introductions and translations. (Loeb Classical Library, 1934), p. 445.

² *The Scriptorum Historiae Augustae*, with an English translation by David Magie (Loeb Classical Library), I, p. 79

³ Zonder vermelding van de oorspronkelijke plaats van verschijning aangehaald door H. Wagenvoort, *Varia vita*² (Groningen, 1934), p. 118. Niet in de eerste druk.

⁴ *Translations . . . of dying Hadrian's Address to his soul*, collected by D. Johnston. Bath, 1876.

die van Dr. A. Rutgers van der Loeff, laat ik hier een eigen poging volgen:

Mijn minnelijk fladderziek zieltje,
van 't lichaam gast en metgezel,
naar wat voor oord ga je nu heen,
bleekjes, verstijfd, in blote nietigheid?
Met je oude grappen is het uit.

De voornaamste moeilijkheden bij de interpretatie zijn deze: 1°. Is *quae* (v. 3) relativum bij *animula*, of moet het als vragend voornaamwoord met *loca* verbonden worden? 2°. Horen de drie adjectieven van v. 4 bij *loca* of bij *animula*? Dat ik in beide gevallen voorstander van het tweede alternatief ben, blijkt uit mijn vertaling, maar de commentatoren en vertalers zijn erg verdeeld in deze kwesties (Er zijn trouwens nog andere problemen). Een sterk argument om v. 4 op *animula* te betrekken lijkt mij de gelijke bouw van de verzen 1 en 4. De tegenstelling tussen deze verzen enerzijds, met hun snelle opeenvolging van korte lettergrepen, en de overige drie anderzijds, die regelmatige jambische dimeters zijn zonder oplossing van heffingen, dient men volgens mij in een goede vertaling ook enigszins tot uitdrukking te laten komen.

Hadrianus moet heel wat geschreven hebben, proza en poëzie, in het Latijn zowel als in liet Grieks, maar van dit alles zijn slechts enkele fragmenten over, waarvan de authenticiteit dan vaak nog twijfelachtig is¹. In de levensbeschrijving die in de verzameling „Scriptores Historiae Augustae” op naam staat van Aelius Spartianus (dus dezelfde tekst waarin ook het *Animula*-gedichtje is overgeleverd), vinden we het een en ander vermeld over 's keizers literaire en wetenschappelijke belangstelling, zijn geschriften en zijn omgang met dichters. In caput 16, 3—4 komen de volgende regels voor:

„Floro poetae scribenti ad se:

Ego nolo Caesar esse,
ambulare per Britannos,
Scythicas pati pruinas

rescripsit:

Ego nolo Florus esse,
ambulare per tabernas,

¹ Een bespreking van Hadrianus' literaire activiteit vindt men bij H. Bardon, *Les empereurs et les lettres latines, d'Auguste à Hadrien* (Paris, 1940), p. 393—424.

latitare per popinas,
culices pati rotundos”.

De dichter Florus (geen onbekende; er is werk van hein bewaard gebleven) zou dus tot de keizer enige verzen gericht hebben om de draak te steken met het vele reizen en trekken dat Hadrianus deed, wat deze hem met gelijke munt betaald zette door in een paar versregels van dezelfde structuur te antwoorden. Omdat dit antwoord uit vier regels bestaat, meent men veelal dat in de verzen van Florus één regel uitgevallen moet zijn, b.v. zoiets als „latitare per Achivos”. Dit is natuurlijk heel goed mogelijk, maar niet noodzakelijk; Florus’ gedichtje kan trouwens wel langer geweest zijn, zodat alleen het begin meegedeeld is. Bij de *Culices rotundos* moeten wij misschien denken aan wandluizen, „punaises” (*culex* = meestal „mug”, maar kan ook andere stekende insecten aanduiden).

Van het volgende gedicht, een grafschrift voor het paard Borysthenes, aanvaardt men tamelijk algemeen de toeschrijving aan Hadrianus¹. De er naast gezette vertaling is alleen als verduidelijking bedoeld.

Borysthenes Alanus,
Caesareus veredus,
per aequor et paludes
et tumulos Etruscos
volare qui solebat,
Pannonicos nec ullus
apros eum insequentem
dente aper albicati
ausus fuit nocere.
sparsit ab ore caudam
vel extimam saliva,
ut solet evenire
sed integer iuventa
inviolatus artus
die sua peremptus
his situs est in agro.

Borysthenes de Alaan
was keizerlijk jachtros.
Over vlakke en moerassen
en de Etrurische heuvels
was hij gewoon te rennen
en bij de jacht op wilde zwijnen
in Pannonië waagde geen
enkele ever het hem met
blinkende slag tand te verwonden.
Het schuim vanuit zijn bek
bespatte zelfs het puntje van zijn
staart, wat vaak het geval was.
In jeugdige kracht gebleven,
zijn leden onaangetast,
is hij te rechter tijd overleden.
Hier ligt hij onder de aarde.

Dit grafschrift is voor ons niet meer dan een curiositeit, ver beneden het peil van het *Animula*-gedichtje.

¹ De tekstoverlevering stelt vele problemen. De hier gevolgde tekst is die welke opgenomen is in *Minor Latin poets* (zie noot 1), p. 446.

Enkele aantekeningen: Wat de metriek betreft is het gedicht geschreven in disticha, elk bestaande uit een katalektische jambische dimcter, gevolgd door een zg. aristophenaus ($\underline{\quad} \cup \cup \mid \underline{\quad} \cup \underline{\quad} -$; het type „Lydia, die per omnes” van Houtlus). *Verêdus* is een aan liet Gallisch ontleend woord, speciaal voor „postpaard”, maar ook wel jachtpaard (*paraveredus* „bijpaard, postpaard voor de aflossing” is het woord waaruit Nederlands *paard* afkomstig is). De verzen 10—12 zijn onbevredigend. maar de verschillende door de uitgevers voorgestelde veranderingen maken de zaak niet beter.

J. J. BEYLSMIT

Hein Boeken's Latijnse verzen

Van het artikel van Dr. R. Lagas in *Hermeneus XXXXVIII*, nr. 8, van april 1967 heb ik met belangstelling en instemming kennis genomen. Met zijn lof voor Diepenbrock ben ik het volledig eens, maar de Nieuwe Gids en speciaal Boeken moet ik tegen hem in bescherming nemen. M.i. heeft de Nieuwe Gids als zodanig niet het goed of slecht schrijven van latijnse *verzen* niet te maken. Het gaat daarbij niet alleen om kennis van het Latijn, maar vooral om *gehoor* voor de latijnse prosodie. Diepenbrock nu, was niet alleen onder zijn studiegenoten bekend als de beste Latinist, maar hij was componist, en wel van *liederen*. En hij was in het Rooms-Katholicisme geboren en opgevoed. Daardoor was hij ook vertrouwd met de latijnse poëzie, zij het dan die van de Middeleeuwen, gezegd of gezongen.

„Boeken . . . kent te weinig Latijn om in die taal te dichten.”

Dat Boeken niet voldoende Latijn kende, wil er echter bij mij niet in. In ieder geval waren zijn en Diepenbrock's latijnse verzen nooit bedoeld geweest voor publicatie, maar ze werden in de N. G. opgenomen, samen met andere, vroeger afgekeurde of onvoltooide bijdragen uit Kloos' redactie-archief, uit bittere onmacht, copienood. De scheuring in de N. G., die leidde tot de oprichting van het Tweem. Tijdschrift, was aanstaande. Diepenbrock stond erbuiten, maar zijn

bijdragen waren van grote waarde, en hij voelde zich met de N. G., en Kloos en Boeken als toen de vertegenwoordigers ervan, nog zeer verbonden.

„Diepenbrock was geen dichter, faalde soms zelfs in de waardering van gedichten; men denke slechts aan zijn oordeel over de produkten van P. Tideman en Lucie Broedelet”.

Het is heel moeilijk, bij eerste lezing de verzen van een epigoon — zelfs van zo’n verschrikkelijke, als Tideman ten opzichte van Kloos was —, te onderscheiden van die van zijn voorbeeld. Vooral als dat voorbeeld zelf in zijn nadagen is. En er zijn ook Van Meegerens in de dichtkunst. Diepenbrock zal op dat hooggestemde oordeel over Tideman’s „Stemmingsalleeën” later zeker teruggekomen zijn.

„Misschien is dan ook de veronderstelling aanvaardbaar, dat Boeken het gedicht als geschenk bedoeld heeft bij Diepenbrocks 31e verjaardag . . .”.

Dit betreft het Fons-vers van Boeken. De toegezongene heeft er niet op gereageerd. Dat hoefde hij ook niet, want dit vers was zélf een reactie. En wel op Diepenbrock’s „Schemeringen”, het slot van zijn „Melodie en Gedachte”, in de N. G. van aug. 1893¹. Ook Verwey heeft deze studie met een gedicht, maar een onverzonden, beantwoord. Het is als „Spel en Ernst” opgenomen geweest in Tweemaandelijks Tijdschrift², maar nooit door de dichter gebundeld³. De ondertekening is: 31 aug. 1893. Dit sluit aan bij de door de heer Lagas gegeven datering van Boeken’s Fons-vers. Boeken koos waarschijnlijk voor *zijn* groet aan A. D. het Latijn, omdat hij zonder de woordspeling op Fons, geen kans zag op Diepenbrock’s diep-gravende en van beledenheid en kennis stralende studie in te gaan. Vandaar dat hij die woordspeling dan ook te lang volhoudt, zoals de heer Lagas terecht opmerkt. Want in het latijn kon hij Diepenbrock op dat niveau nog minder van repliek dienen dan in het Nederlands. Maar toch is dit Fons-gedicht heel wat begrijpelijker, wanneer het niet als verjaarswens — nota bene voor een 31ste verjaardag! — maar als antwoord op Diepenbrock’s vóór of op 25 aug. verschenen studie gelezen wordt⁴. Diepenbrock’s stuk is een profetisch stuk en de goede Hein, die wel deze onmisbare medewerker en vriend zijn bewonde-

¹ Blz. 449-464, (Verz. Geschriften van Alphons Diepenbrock, blz. 55—66).

² Jg. II, Juli 1895, biz. 477.

³ „Kunstenarslevens, De briefwisseling van Albert Verwey met Alphons Diepenbrock, Herman Gorter, Henr. v. d. Schalk e.a.”, verzorgd door M. Nijland-Verwey, Assen 1959, blz. 107/108. In mijn commentaar bij dat vers staat, dat het voordien nooit gedrukt is; mijn mededeling in „Hermeneus” is dus een correctie daarop.

⁴ 25 Aug. schrijft Henr. van der Schalk over het N. G.-nummer aan Albert Verwey. „Kunstenarslevens, blz. 104.

ring wilde betuigen, vond het toch ook geraden te zeggen: „*Laten we ons aan net heden honden. Dat wij nú leven, weten we: wat de toekomst zal brengen, weten we niet*” (*Vivimus nunc, — Scimus ipsi*). De afzonderde zin: „*Ambulamus nunc in ponte*” slaat regelrecht op de door Diepenbrock uit Nietzsche’s „Also sprach Zarathustra” aangehaalde parabel van de brug, die zo vast lijkt te staan, maar die, als na de vorst de dooi invalt, door het kruierende ijs kan weggeslagen worden. De nadruk valt dan ook op het „nunc”. Dat de vergelijking van de zweep, die het span ossen voor de triomfkar regeert van de keizers met de band (of riem of teugel die hen („nos”) samen moet houden, een toespeling is op de dreigende scheuring in de Nieuwe Gids, lijkt mij zeker. Dat „Laborator” geen klassiek Latijn is, kon Boeken niet schelen: de betekenis was duidelijk genoeg. „Nunc quiesce, nunc labora” wil dan ook zeggen: Maak je geen zorgen voor de dag van morgen. Of het groot gedrukte *Frater Magne* ook nog betrekking heeft op Diepenbrock’s priesterlijke inslag, durf ik niet zeggen. „Vermaner, verkondiger” was hij zeker. In ander opzicht waren ook Verwey en Gorter en Henr. Roland Holst dat.¹

Vale Casa: „Waarom Diepenbrock juist aan Kloos deze uiting van uitbundige blijdschap stuurde, ontgaat ons”.

Dat het latijnse gedichtje, waarin Diepenbrock op 20 nov. 1983 zijn verhuizing aankondigt, niet aan Boeken is gericht maar aan Kloos, ligt in de rede: Kloos voerde van oktober ’93 tot 27 april ’94 de redactie van de *N. G. alleen*; eerst toen nam hij Boeken en Tideman er in op. D. stelde de *redacteur* op de hoogte van zijn adresverandering. Bovendien had Kloos in datzelfde Aug.nr., waarin „Schemeringen” voorkwam, zijn eigen gepubliceerde en ongepubliceerde Okeanos-fragmenten doen voorafgaan door de opdracht: „*Voor den broozen, maar grandiosen en onkreukbaren Alfons Diepenbrock*”.

„Is het vriendelijke zachtmoedigheid, die Diepenbrock brengt tot een in onze ogen wellicht overdreven lof?”

Naast de „admiration mutuelle”, — ik zeg niet: „adoration” — die stellig gerechtvaardigd was, kenden de Nieuwegidsers een felle onderlinge kritiek. Maar Diepenbrock heeft van zijn dichters-tijdgenoten niet Tideman uitgekozen om hem stof voor liederen te leveren,

¹ De datum Amstelaedami XVI dec. afgedrukt in de Nieuwe Gids IX no. 2 (blz. 288-289), onder het gedicht *Cante clare* van Hein Boeken, in plaats van de datum 17 november 1893 van het autograaf, is hierdoor te verklaren, dat Kloos, zoals hij ook bij zijn eigen verzen placht te doen, de eindredactie dateerde. Een indirect bewijs voor zijn ingrijpen!

zelfs Kloos niet, maar Perk, Van Beden, Helene Swarth en Albert Verwey ¹.

Vóór zijn verhuizing in Den Bosch naar de Cahens, vallen nog het eerste gedicht van Dicpenbrock aan Boeken, en het tweede van Boeken aan Diepenbrock, de verzen van 11 en 17 nov. 1893. Het *eerste* latijnse vers van Boeken, van begin september, stond in de N. G. van eind oktober, na een reeks van 7 sonnetten in het Nederlands. Ongetwijfeld is Diepenbrock's loftuiting voor de hele reeks bedoeld, en niet geheel ten onrechte, want deze 7 behoren tot het beste, wat Boeken gedicht heeft. Mijn latijn is erg belegen², maar ik zou, in de vertaling van de heer Lagas, „*Laetamque juventutem!*” liever op Boeken zelf betrekken dan op zijn „lied”. Boeken, met zijn rode krulles en zijn gemakkelijke wijs van leven, met zijn trouw en goedhartigheid ook, moet in die jaren op zijn vrienden een onweerstaanbaar jeugdig-vrolijke indruk gemaakt hebben.

„De hier geciteerde woorden zijn met een andere hand geschreven . . .”. „Boekens autograaf vertoont enige afwijkingen”.

Ongetwijfeld levert het *tweede* latijnse gedicht van Boeken in het decembernr. van de N. G. nog meer raadsels op dan zijn eerste en ik pretendeer niet, ze allemaal te kunnen oplossen. Interessant zou het zijn te weten, wie in Boeken's autograaf aan het veranderen is geweest. Dat kan haast geen ander dan Kloos zijn. Van de onduidelijke regel „*Organi voce incumbenti*”, bij Boeken zelf „*incumbente orgie potenti*” hangt het af, of Diepenbrock als toekomstig organist (pianist) of als dirigent gehuldigd wordt. „*Tuo digito inhiantes*” kan, dunkt mij, op beide slaan. Of met „cantor” niet tevens de componist wordt toegesproken: Zijn muziek moet toch eerst tot klinken gebracht worden, vóór zijn vrienden, en anderen, er kennis van kunnen nemen, en, dat hij dit zelf deed op een orgel of piano — in een van de Stemningsalieën heeft Tideman het over „Het albast Klavecimbel van dees Koninklijken Kunstenaar” ³, — lijkt onbetwistbaar. Mij komt het voor, dat Boeken's eigen versie „*als het orgel invalt*” of „*bij begeleiding van het orgel*” (of de piano) en de digitus als de dirigentenvinger, verre de voorkeur verdient boven de (door Kloos?) aangebrachte. Eerlijk gezegd, zit ik het meest met de regels „*ut, quem*

¹ Van Jacques Perk; „Avondzang” (1885), van Van Eeden; „De klare dag” (1884), van Helène Swarth, „Meinacht” (1885), van Albert Verwey, „Maanlicht” (1885) en „Rouw om het jaar” (1885).

² Prof. Dr. J. C. Kamerbeek dank ik voor enige vingerwijzingen.

³ N. G. IX, dl. I, nr. 47. „Pons. ontvangende de oktober-aflevering”, blz. 218. Dec. 1883.

inauditum habemus”, en „*Alta Logice frequentes*”, Dr. Lagas heeft gelijk, dat dit vers rhythmisch veel te wensen overlaat. Het slotwoord „*canorum*” heeft Boeken overigens ontleend aan Diepenbrock’s „*canora*” (*vox mei Henrici*), door Kloos (?) aldaar in „*sonora*” veranderd.

Hierbij moet ik het laten. Mijn bedoeling was, de Nieuwe Gids als zodanig te scheiden van wat Kloos en Boeken op dat ogenblik deden. De N. G. van 1893/94 heeft, behalve aan Diepenbrock zijn peil te danken aan Gorter, Henr. van der Schalk en Leopold. Niet aan Kloos en Boeken en Tideman. En daarmee was dan ook de snelle opbloei van de Nieuwe Gids als hoofdorgaan van een sterke culturele beweging, tot een eind gekomen. Na nog zijn „Ommegangen” aan de N. G. te hebben bijgedragen heeft Diepenbrock, behalve in het herdenkingsnummer van 1910, dit tijdschrift niet meer als forum voor zijn kritieken en bespiegelingen gebruikt. Evenmin trouwens als de andere genoemde groten. Verwey had zich al in 1889 teruggetrokken.

April 1967

M. NIJLAND-VERWEIJ

Naar aanleiding van het artikel van Dr. Lagas schreef dook de heer D. Gorissen het volgende: „De datum Amstelaedami XVI dec. 1893 afgedrukt in de *Nieuwe Gids* IX no. 2 (biz. 288-289, onder het gedicht *Cante clare* van Hein Boeken, in plaats van de datum 17 november 1893 van het autograaf, moet verklaard worden als een mislukte proef van Latinisatie. Ik stel dus voor: *Amstelaedami XVI Kal. Dec. 1893* te lezen.” Men leze echter noot¹ op blz. 210.

REDACTIE

De Haarlemse gildebeker en andere bekerinschriften

1. In een artikel in dit tijdschrift (jaargang 38, no. 8, p. 196 v.v.) springt Mr. J. de Rijk in de bres voor de oorspronkelijk versie van een inscriptie op een Haarlemse gildebeker, die luidde:

Nos, quorum arma scyphus fert hic caelata Jacobi, Fraterno fratres illum libamus et mori.

¹ Verzamelde geschriften van Alfons Diepenbrock, Utrecht 1950, blz. 114—121. N. G. 1895 683—693.

De vervanging van *et mori* door *amori* lijkt echter toch wel juist te zijn. Nog afgezien van het feit dat de moeilijkheden bij de interpretatie dan verminderen komt eerst zó een onberispelijke hexameter in de tweede regel tot stand. De prosodie levert ons dus het ondubbelzinnig bewijs dat de oorspronkelijke vorm van het opschrift corrupt is. Daarbij kunnen wij gemakkelijk vaststellen dat *amor fraternus* een gangbare verbinding is, die herhaaldelijk bij Cicero en Caesar voorkomt.

Het bovenstaande geval is niet het eerste waarbij vormen van *amor* en *mos* met elkaar in conflict komen. Zo heeft men zich dikwijls afgevraagd of in Propertius, Eleg. 2,7,8, *nuptae amore* (volgens de codices D en V) of *nuptae more* (codex N; „volgens de gril van een echtgenote”) moet worden gelezen:

*Nam citius paterer caput hoc discedere collo
Quam possem nuptae perdere amore faces.*

„Want eerder zou ik mijn hoofd willen prijsgeven, dan dat ik door de liefde voor een echtgenote mijn hartstocht voor jou zou opgeven”. Amore wordt in deze passus ook door Enk in zijn commentaar verdedigd.

Terecht heeft men Cic., Att. 6,1,12 Dionysius mihi *in moribus* est geëmenteerd tot *in amoribus*: „Op Dionysius (ecu ontwikkelde vrijgelatene) ben ik zeer gesteld”.

Een andere passus is Ovidius, Heroides 16,291:

*Vix fieri, si sunt vires in semine morum,
Et Iovis et Ladae filia, casta potes.*

In deze tekst uit de brief van Paris aan Helena lezen de oude codices *amorum* (recentere *amoris*, ook *avorum*). De lezing *morum* is een coniectuur van Merckl die zeer aanvaardbaar lijkt (*morum* te verbinden met *vires*: „krachten die het karakter bepalen”). Dikwijls wordt in de literatuur bewust van de klankovereenkomst tussen *amor* en *mos* gebruik gemaakt. Misschien is dit reeds het geval bij Plautus, Pseudolus 64 (*nostris amores, mores, consuetudines*), maar in ieder geval, zoals uit de tegenstelling blijkt, bij Nepos (Cimon 1,2 *non magis amore quam more ductus*). Niet minder dan 5 maal stelt Augustinus in zijn Sermones de termen *mores* en *amores* tegenover elkaar, bijvoorbeeld in Sermo 311, 11,11: *non faciunt bonos mores, nisi boni amores*. Zo ook in De civitate Dei 21,26 (p. 543,8 editie Dombart); *qui non habuerunt tales mores et amores in huius corporis vita*. Op een eigen manier maakt Sidonius Apollinaris van de tegen-

stelling gebruik: Ep. 9,4 (videtur) ipse plus litteras ex more deoscere quam nos ex amore dictare¹.

2. Hierbij kan een enkele opmerking over oude beker-opschriften aansluiten. In het Landesmuseum te Trier vindt men enkele bekers uit de streek met korte opschriften (niet zonder fouten!). Soms wordt de schenker aangesproken: *Parce aquam — adic merum* („wees zuinig met water — giet er zuivere wijn bij”), *Da vinum, Reple*. Andere opschriften bevatten heilwensen bij het drinken als: *Bene tibi sit, Ave, Vivas -zeses*. Soms ook laat men de met wijn gevulde beker zelf spreken: *Frui me* („geniet me”), waarbij op de achtergrond misschien dezelfde gedachte aanwezig is als in een uitgebreidere inscriptie op een beker, die tot de zilverschat van Bosco Reale behoort: ζῶν μετάλαβε· τὸ γὰρ αὔριον ἄδηλόν ἐστιν.

In een Parijzer handschrift vindt men de volgende Versus in calice:

*Bachiger eia,
Munda catinum,
Funde Falernum,
Ferto Liaeum,
Dicito nobis
„Domne valete”.*

Deze regels hebben Bisschoff op de gedachte gebracht dat waarschijnlijk een kelk met een dergelijk opschrift bij het zogenaamde Caritas-drinken² in middeleeuwse kloosters gebruikt werd. Op Witte Donderdag werd namelijk in verschillende kloosters in de 8e tot 10e eeuw het Caritasfeest gevierd, waarbij de monniken als ze na de plechtigheden in de refter kwamen de tafel feestelijk gedekt vonden, en daarop ongedesemd gebak. Alvorens men toetaste reikte de abt ieder een beker wijn. Blijkbaar werden hierbij liederen gezongen en het bekende *Congregavit nos in unum Christi amor* (nu nog bij de voetwassing gezongen) heeft volgens Bisschoff zijn ontstaan niet aan de ceremonie van de voetwassing maar aan het Caritasgebruik in de

¹ E. Wölfflin, *Der Reim im Lateinischen*, Archiv für lateinische Lexicographie 1, 1884, p. 381—382; Christine Mohrmann, *Das Wortspiel in den augustinischen Sermones*, Mnemosyne III S., 3, 1936, p. 53—54. Andere passages bijv. Symmachus, Ep. 4, 14 en Sidonius Apollinaris, Ep., 7, 16.

² Vermeldenswaard is dat *amor* (evenals *caritas*) in de Middeleeuwen wel de betekenis „minne-drink, dronk ter ere van een heilige” had. Men zie bijv., *potare Gertrudis amorem*: vergel. A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters I*, 1909, p. 286 v.v.

refter te danken ¹. De liederen, die hier waarschijnlijk bij gezongen werden vertonen grote overeenkomst met het bovenvermelde bekeropschrift ².

G. J. M. BARTELINK

Nog eens: De Haarlemse inscriptie

De interessante bijdrage van Mr. de Rijk heeft als kern: het is ondenkbaar, dat men in 1698, als toen een verschrijving „et mori” voor „Amori” heeft plaats gevonden, dit niet zou hebben bemerkt en verbeterd. Mr. de Rijk concludeert dan, dat „et mori” goed is en verdedigt die lezing.

Nu is „Amori” ongetwijfeld juist. *Fraternus amor* is nl. een vaste verbinding. Hebr. 13,1 en 2 Petr. 1,7 hebben „*Fraternus amor maneto*” en „(Adicite) *pietati . . . fraternum amorem*” (vert. Beza) — een bijbelse reminiscens, die doet zien, dat ook na de Hervorming de basis van de broederschap religieus bleef. Daarbij komt — ik sluit me hierin aan bij de twee classici, die blijkens het Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie 1955, 98 zich voor Amori hebben uitgesproken —, dat met Amori de zin een vers wordt (hexameter) en goed te vertalen is.

„Et mori” lijkt me onjuist. Speciaal „et” is verdacht: men zou in 1698 op stilistische gronden een bezwaar hebben verwacht tegen een zin die neerkomt op „wij, wier namen in de beker staan, drinken hem ook uit” etc.

Mr. de Rijk heeft me dus niet overtuigd — *mihi quidem non aridet eius soludo*.

A en et liggen dicht bijeen, als men de e fors schrijft met ronde rug, en als de t die boven en beneden maakt. Een overschrijffout is dus niet denkbeeldig: men kan die in 1698 niet gezien hebben, of die zo hebben gelaten. Indien men daar niet aan wil, dan moet er m.i. toch Amori hebben gestaan (b.v. met de A ietwat los van mori) en zou later een leesfout zijn begaan, die voor een tiental jaren heeft geleid tot het herstellen van . . . wat er al die tijd al stond. Dat zou niet zonder humor zijn — maar alleen een foto van de oude tekst kan hier zekerheid brengen.

N. VAN DER BLOM

Weerwoord

Drs. van der Blom's argumenten voor de conjectuur „amori” gaan, dacht ik, enigszins voorbij aan mijn pleidooi voor de tekst, zoals die twee en een halve eeuw gelezen is.

¹ Aldus B. Bisschoff, *Caritas-Lieder*, in: *Liber Floridus*, *Mitellateinische Studien* Paul Lehmann zum 65. Geburtstag gewidmet, St. Ottilien 1950, p. 165—186.

² Op liturgisch vaatwerk vindt men soms de naam van de milde gever aangebracht. Zo draagt de beroemde kelk van St. Denis, die nog uit de Oudheid stamt, de middeleeuwse inscriptie:

*Hoc vas Christe tibi mente dicavit
Tertius in Francos regmine Karlus.*

„Deze kelk, Christus, heeft met nobele bedoeling U gewijd Karel, die als derde over de Franken regeert”.

Dat en hoe de inscriptie in haar oorspronkelijke vorm en ondanks een zekere metrische en stilistische oneffenheid zinvol te interpreteren viel, vormde immers de kern van mijn betoog, en juist dit punt is onweersproken gebleven.

Dat slechts een (archiefvondst) deze kwestie tot oplossing kan brengen, nu philologische argumenten niet overtuigend gebleken zijn, daarin ben ik het geheel met mijn geachte opponent eens.

J. W. F. X. de RIJK